

UNA VEU FEMENINA AL SEGLE IX BIZANTÍ: CÀSSIA I ELS TÒPICS SOBRE LA DONA

Montserrat Camps Gaset
Universitat de Barcelona

Si alguna cosa pot resultar realment perillosa és que una dona sàpiga de lletra. Des de temps molt remots, en el món grec, les dones han estat l'esca del pecat. Un dels textos més antics que tenim contra les dones és una llarga tirallonga de versos de Semònides d'Amorgos, del s. VII a.C., en què s'especifiquen tots els defectes femenins, identificats amb animals que els encarnen. La literatura clàssica és plena de tota mena d'invectives, calúmnies, insults, prevencions, recels i desconfiances envers el gènere femení, portador de tots els mals. N'hi ha prou de recordar l'episodi més cèlebre i més rellevant de tota la mitologia grega: si d'altres cultures tenen la narració mítica de la creació del primer home, la grega té la creació de la primera dona, Pandora, aquella que no sabé guardar el secret de la gerra ben tancada i escampà per la terra tots els mals, fins aleshores ben endreçats. El primer text que ens en parla, la Teogonia d'Hesíode (vers 585), és ben explícit: Pandora és un regal equívoc que els déus fan als homes, un *cadeau empoisonné*, una bella desgràcia (*kalòn kakón*). I tota la tradició grega, que és el mateix que dir tota la tradició occidental, no ho oblidarà mai.

Si, a més, aquesta dona és instruïda, la desgràcia pot ser terrible. Menandre, a qui s'atribueixen reculls de sentències i de comparacions molt en boga en època bizantina, diu en un parell d'indrets, textualment, el següent: "aquell qui ensenya lletres a una dona ha de saber que dóna verí a una serp" (Comp. III, 1-2 i I 209-210). D'altres han parlat del perill d'una dona intel·ligent, però si, a més, és culta, és a dir, sap de llegir i d'escriure, coneix l'art de la poesia i de la gramàtica, en un mot, és sàvia, ja no hi pot haver pitjor calamitat.

Segurament Càssia, una monja bizantina del segle IX que vivia a Constantinoble, havia llegit aquesta sentència de Menandre, atès que en glossa d'altres del passatge citat. Tanmateix, Càssia era una dona culta, la qual cosa no resultava del tot estranya. Pertanyent a una noble família de la cort de l'emperador, havia estat instruïda en el coneixement dels clàssics, perquè ja aleshores donava prestigi que les noies de classe bona no fossin gaire ignorants. Tot i això, la seva instrucció probablement no degué ser tan metòdica ni rigorosa com ho fou la dels homes destinats a l'estament eclesiàstic o la d'alguns funcionaris que ens han llegat un notable feix d'estudis filològics. Càssia, però, sabia escriure força bé en grec culte i coneixia les tradicions literàries corrents, és a dir, els florilegis, les sentències, la literatura gnòmica, les màximes filosòfiques i sobretot, és clar, la teologia i la literatura cristiana anteriors a ella.

Solament que no es va limitar a conèixer-ho: Càssia tenia prou de talent com per compondre, ella mateixa, poesia. La seva intel·ligència la féu no solament receptora d'una tradició, sinó creadora, fins al punt que el seu prestigi en el món medieval arribà a ser tan gran que se l'anomenà la Safo bizantina, en record de la poetessa més llegida i també més controvertida de l'antiguitat clàssica, i tingué una llegenda que desborda, de molt, els fets històrics que coneixem. Encara avui dia pertany al folklore popular grec. Aconseguí fama per alguns dels seus himnes religiosos, que constitueixen la gran majoria de la seva producció, els quals estan escrits seguint la tradició himnogràfica iniciada quatre segles abans. Tenint en compte que aquesta mena de poesia no estava destinada a ser llegida en la intimitat, sinó a ser cantada públicament en la litúrgia, els himnes de Càssia, que van assolir gran popularitat (n'hi ha algun que encara perdura en la litúrgia ortodoxa de Setmana Santa) segueixen força fidelment les

convencions del seu gènere. També val a dir que la tradició textual, totstemps difícil, s'enfosqueix encara més en el cas d'aquesta dona: algun himne de gran bellesa literària que figurava sota el seu nom fou considerat, anys més tard, massa bo perquè l'hagués escrit una dona, i atribuït, per tant, a algun altre poeta¹. La filologia no ha estat mai neutra.

Si bé és coneguda, i amb raó, sobretot per la seva producció religiosa, Càssia va escriure també uns quants epigrames profans i força versos gnòmics, en la millor tradició clàssica². No han estat gaire objecte de l'estudi acadèmic, però són versos on l'autora deixa anar, a més de l'erudició adquirida -és ben notori que se sent deutora de nombrosos predecessors a qui fa al·lusió encoberta- també tota una presa de posició i probablement una malaguanyada i subtil ironia. A aquest grup pertanyen els epigrames i els dístics sobre la dona i la bellesa, pocs, però significatius, com també els que parlen de la ruqueria, de l'enveja, de la condició monàstica, etc. Citem els textos següents:

Una desgràcia és la dona, encara que sigui plena de bellesa,
car la bellesa proporciona consol,
però si a més és de mal veure i de maneres grolleres
doble és la desgràcia, sense cap consol

i hi torna:

una desgràcia moderada és una dona resplendent d'aspecte,
la bellesa, tanmateix, porta consolació,
però ser dona i a més lletja,
ai quina dissort! quin destí tan desgraciat!

Càssia no pot sostreure's als models que ha après. La tradició semita, l'altra branca cultural d'on sorgeix el cristianisme, no ha fet més que afegir llenya al foc: a la misogínia grega, la jueva devia semblar-li la sal i pebre que hi faltava. És possible que Càssia conegués una sentència atribuïda a Diògenes en què es pregunta al cínic: "quin és el mal més gran del món?" i aquest contesta "una dona bella"³. Càssia calca models d'expressió que devia haver estudiat a escola. El vers hesiòdic citat al començament no devia ser-li estrany i, encara que el terme *kakón* és molt genèric per a designar una desgràcia o un mal, és el terme utilitzat habitualment per a designar la dona, a partir del relat de Pandora. Càssia no s'està d'utilitzar-lo. La Pandora hesiòdica era una bella desgràcia, la dona de Càssia veu assuaujada la dificultat de la seva desgràcia per la bellesa, que porta consol. Consol a qui? A l'home que la contempla o a ella mateixa? I com es relaciona aquesta bellesa amb les altres qualitats humanes i amb la condició femenina?

Hi ha un altre vers encara que ens interessa:

¹ Ho explica Teodor Prodrom en el seu comentari del cànon de Dissabte Sant, cf. Christ-Paranikas (1871), XXVI; XLVIIIss.

² Karl Krumbacher edità alguns textos de Càssia, el 1897. Se'n troba també una edició parcial a Christ-Paranikas (1871). Traduccions de la seva obra es troben, en anglès, a Tripolitis (1992) (que reproduceix el text de Krumbacher i Christ-Paranikas i a més inclou alguns altres poemes atribuïts), i a Trypanis (1971: 435), en alemany, a Homeyer (1979: 134-171), i en italià, a Cantarella (1992: vol. II, 625-628).

³ Això és el que suggereix Krumbacher (1897: 344), però amb moltes reserves.

l'espècie femenina és superior a tot
i n'és testimoni Esdres, després de la veritat

És una referència explícita al text apòcrif veterotestamentari d'Esdres (III Esd 4, 13-33), que la traducció grega dels LXX (la que devia llegir Càssia) recull en Esdres A' i que després ha passat a ser el tercer llibre d'Esdres, no inclòs en el cànon⁴. Incorpora un relat d'orígens obscurs, probablement no semita, en què s'explica una contesa de tres patges davant de Darius, el rei persa, per saber quina cosa és la més poderosa del món. L'un diu el vi, l'altre el rei i el tercer diu les dones i la veritat. Cadascú argumenta la seva tria i el discurs del tercer, molt llarg, explica com les dones mouen a llur grat la voluntat dels homes, els quals perden el cap per llur bellesa i són capaços de cometre crims per tal de tenir-les contentes. El tema de la veritat és, probablement, un afegitó a un relat tradicional per tal de fer-lo encaixar en un context teològic. El mateix relat, amb molt poques divergències, es retroba en Flavi Josep (Ant. Iud. 11, 31-67).

Càssia, seguint la cultura apresada, dirà que la bellesa consisteix en el bon aspecte del conjunt i després, en l'equilibri de les parts i dels membres. En això, reproduïx velles doctrines sobre la salut o la intel·ligència com a equilibri, provinents dels estoics i de la medicina clàssica grega. Però la bellesa, sobretot, és, segons ella i seguint la millor tradició cristiana, la bellesa interior:

És molt millor obtenir gràcia de la part del Senyor
que la bellesa sense gràcia i la riquesa

i en un altre indret,

És molt preferible una engruna de bona sort
que un excés de bellesa en la figura

És a dir, allò que constitueix la bellesa de debò radica en la vida interior -la gràcia de Déu- i en els atzars de la vida tal com vénen i com hom els sap aprofitar. Si la bellesa manca de la gràcia divina no és desitjable, com tampoc no ho és la riquesa. De la bellesa sense adjectius no diu que sigui preferible o no, tampoc no la blasma ni bescanta com a dolenta a la manera d'altres autors clàssics o cristians. En tot cas, ve en segon lloc després de la bona sort, de la *tyche*. Ens sembla molt significatiu, per a entendre això, la descripció que fa d'una figura masculina:

un home calb, coix, amb un sol braç,
quec, de curta alçada i colrat de pell
garrell de cames i també guenyo
fou insultat per un faldiller adúlter,
borratxo, mentider, lladre i assassí
que li va retreure les xacres, però ell digué:
no sóc culpable dels meus defectes,
i no és per voler meu que he nascut així,
tu sí que ets ben culpable de les teves faltes,
que no has pas rebut del teu creador,
ans te les fas tu, les arrossegues i les alimentes

⁴ N'hi ha una traducció castellana amb introducció i notes feta per N. Fernández Marcos dins Díez Macho (1983: vol. II, 445-478).

Aquesta descripció conté tots els elements per definir la lletjor estrafeta, l'antibellesa. Tanmateix, el que compta no és l'aspecte físic, sinó allò que hom pot construir i de què hom és responsable, és a dir, la qualitat moral. Evidentment, hom pot desitjar la bellesa, però és preferible la bona fortuna, és a dir, no haver-se de plànyer de quelcom que no és imputable a la pròpia responsabilitat i, sobretot, és preferible estar en gràcia de Déu, és a dir, una realitat moral positiva, que hom sí que construeix a còpia de voluntat.

En aquest sentit, els poemes religiosos de Càssia, sovint dedicats a dones que han assolit la santedat pel martiri, presenten una imatge de la dona no gens covarda, activa i decidida. Això no és exclusiu d'ella, sinó que forma part del gènere literari i es retroba en l'hagiografia primitiva. Hi ha moltes dones protagonistes dels seus himnes litúrgics: Tecla, Pelàgia, Bàrbara, Àgata, Eudòcia, Maria Egipcíaca, Cristina, Natàlia i Maria Magdalena. En algun cas es fa molt d'èmfasi en l'actitud no gens passiva de la dona: de Natàlia es diu que actuà com un home, però això per la seva saviesa, pel seu bon ús de la paraula, que arribà a convèncer el seu marit fins al martiri. De Cristina es diu que és feble per la seva naturalesa (altre cop el tòpic usual) però que combat esforçadament, armada, (amb un lèxic guerrer propi dels textos que parlen de soldats) i aconsegueix rebre del Crist la força (*dynamis*), que contrasta, doncs, amb la seva natural feblesa, força que s'afegeix, a més, a la seva bellesa. És coronada reina, sempre, evidentment, en el pla simbòlic del món celestial, no terrenal. En d'altres poemes, la figura femenina que apareix, seguint també una vella tradició, és la d'Eva contraposada a Maria: una dona aconsegueix de dominar el maligne perquè aquest havia desviat la primera mare cap al pecat (és l'himne a Bàrbara, la qual també rep la corona de mans del Crist).

En aquests textos apareixen, en relació amb la dona, la bellesa, la força, la capacitat de parlar (és a dir, la saviesa, el coneixement), la coronació divina i la contraposició entre Eva i Maria, així com la capacitat d'aquesta de vèncer el mal. Aquests mateixos elements, tots ells, es retroben en un relat que passa per ser la biografia de Càssia i que conté alguns trets llegendaris: diuen que l'emperador Teòfil (o la seva mare, segons els diversos cronistes, no gaire divergents entre si), buscant muller per casar-se, reuní al seu palau les donzelles casadores. Duia una poma d'or a la mà com a signe de reialesa per a la més bella. Després de mirar-se-les totes, les rebutjà per poc agraciades, tret de dues, Càssia i Teodora, que sobresortien per la seva bellesa. Agradat sobretot de Càssia, s'hi acostà i li digué: "per una dona entrà el mal en el món". Càssia li contestà: "també per una dona entrà tot el bé". A l'emperador no li agradà la llestesa de la noia, que l'havia guanyat en enginy, i es girà cap a Teodora, la qual esdevingué emperadriu d'il·lustre renom. Càssia es tancà en un convent⁵.

Fins a quin punt la narració és realment històrica és molt discutible. Se saben poques coses de la vida real de Càssia, com de la majoria de personatges dels primers temps bizantins, que es mouen entre la veritat i la llegenda. És possible que hi hagués, efectivament, una fira de noies per casar, perquè se'n troben d'altres exemples de millor testimoni històric, i és possible també que Càssia hi prengués part, atès que era filla d'un noble de la cort. Tanmateix, la correspondència de Teodor Estudita, un monjo contemporani d'ella, adreçada a una tal Càssia que suposem que és aquesta fa pensar que la noia ja duia de ben petita la idea de fer-se monja (cf. Rochow.1967: 20ss). L'episodi de la cort, però, no és negligible. Ara bé, la poma d'or i l'intercanvi de sentències té molt més de narració mítica que de realitat versemblant i han estat analitzats com a tals (n'hi ha

⁵ Hi ha molts cronistes que ens expliquen aquesta història, Simeó el Mestre, Lleó Gramàtic, Zonaras, Miquel Glykas, entre altres, probablement tots a partir del mateix original, el qual devia ser com a màxim un segle posterior al temps de Càssia. Cf. Krumbacher (1897: 313) i Rochow (1967: 15ss).

prou de recordar la poma de Paris, però hi ha d'altres concursos semblants també en el món bizantí). Càssia hauria guanyat la poma a la més bella si no fos per la seva saviesa. És a dir, sabia de lletra, allò que Menandre qualifica de verí de serpent. L'interessant és veure aquí que la llegenda atribueix a Càssia allò que apareix també en els textos: l'ús de la paraula, la força de la saviesa que la fa vèncer el rei, el fet que el tema de l'intercanvi verbal sigui justament l'acció de la dona en el món i l'ambivalència de la figura femenina, que té tradició grega clàssica (Pandora és un bell mal) i sobretot reinterpretació cristiana en la contraposició d'Eva i Maria. La noia que guanya el rei humà, mortal, no rep la corona per culpa de la seva saviesa, les dones que els seus himnes celebren sí que reben la corona divina, celestial, justament a causa de llur saviesa, que les fa guanyar també, com si es tractés de soldats, sobre l'enemic del mal.

A partir d'aquest relat pretesament biogràfic s'han volgut llegir altres versos de Càssia que ataquen ferotgement l'estupidesa i la curtedat d'enteniment. Potser sí que Càssia es refereix a l'emperador que l'ha rebutjada quan diu que un home ruc i que a més tingui poder és el pitjor que hi ha, però no cal buscar-hi forçosament el paral·lel biogràfic: segur que podria aplicar-se a molts prohoms del seu temps sense necessitat d'haver estat mensypreada per un príncep talòs. En tot cas, la ironia i el sentit comú que s'observa en els altres versos gnòmics sobre l'estupidesa o sobre la riquesa o l'enveja poden ser perfectament aplicables als textos sobre la dona que hem citat més amunt. En la millor tradició clàssica, la dona és una desgràcia, però, segons Càssia, si és bella, la desgràcia és menor. És a dir, la bellesa no condueix al pecat, necessàriament, ni foravia els homes, sinó que serveix de consol. No és la desgràcia més gran, és només mitja desgràcia.

La cita del text d'Esdres pot entendre's en el mateix sentit: l'espècie femenina és més forta que tot. Certament, després de la veritat, com diu Esdres i com Càssia no pot ometre. Però, en tot cas, l'afirmació del primer vers és rotunda. Les dones són més fortes. Com ho són les dones que canta en els seus himnes, com ho és la seva pròpia llegenda. No és casual que triï aquest text: en devia conèixer prou la continuació misògina, el discurs del patge que argumenta el poder de les dones que amb llur bellesa fan girar el cap als homes i els lleven la voluntat⁶. En la concepció cristiana de la dona de fe que presenta Càssia, la fortalesa interior femenina aconsegueix de convèncer els homes, de vèncer el maligne, de combatre com un soldat, d'assolir la corona divina, és a dir, reconverteix com a positiu en un pla espiritual tot allò que Esdres, en un pla material, atribueix al poder no tan positiu de les dones.

No ens enganyem: Càssia no és una revolucionària pel que diu. Continua fidel a una tradició apresada que ve de molt antic, tant pel que fa als models clàssics com al pensament cristià. Ara bé, la dificultat consisteix justament a fer el que fa: saber de lletra, escriure. Probablement devia tenir ben present la sentència de Menandre que hem citat al principi. La tradició fa d'ella una dona de gran bellesa. El que la perd és el poder creador de la paraula, el pensament, la saviesa. El mateix Menandre (mon. 139) deia que el millor ornament per a una dona és el silenci. Càssia, certament, no el posseïa.

Ser bella fa més passadora la condició femenina. En tot cas, el que precipita la dissort, perquè un mateix se la busca, és la ganduleria i la lletjor moral, l'altra és una desgràcia afegida, una mala passada del destí. La figura de dona que apareix en els seus escrits és, en una primera lectura, ben tòpica i no podia incomodar gaire ningú, més aviat era una exhortació a un bon exemple moral. Tanmateix, no són dones passives, ni lletges, ni queden en segon terme, ben al

⁶ Tot i que en un primer moment, aquest discurs té un to laudatori, que després es converteix en ironia. Hom ha pensat que potser recull una tradició de cant d'exaltació de les dones, N. Fernández Marcos dins A. Díez Macho (1983: 448) ho discuteix.

contrari. Pica l'ullet al lector en dir que l'espècie femenina tot ho supera. Al món hi ha molts rucs i estúpids, alguns dels quals manen i fan el ridícul. Les dones, segons Càssia, els són superiors.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

CANTARELLA, Raffaele (1992). *Poeti bizantini*, a cura di Fabrizio Conca, Milà: Biblioteca Universale Rizzoli.

CHRIST, W. - PARANIKAS, M. (1871). *Anthologia Graecorum carminorum christianorum*. Leipzig: Teubner.

DIEZ MACHO, Alejandro (1983). *Apócrifos del Antiguo Testamento*, Madrid: Cristiandad.

HOMEYER, Helene (1979). *Dichterinnen des Altertums und des frühen Mittelalters*. Munic, Viena, Zuric: Schöningh.

KRUMBACHER, Karl (1897) "Kasia", *Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München*. Munic: Verlag der k. Akademie, 305-369.

ROCHOW, Ilse (1967). *Studien zu der Person, den Werken und dem Nachleben der Dichterin Kassia*, Berlin: Akademie Verlag.

TRIPOLITIS, Antonia (1992). *Kassia. The Legend, the Woman and Her Work*. Nova York & Londres: Garland Publishing.

TRYPANIS, Constantine A. (1971) *The Penguin Book of Greek Verse*. Nova York: Penguin.